
ЕКОНОМІКА. МЕДИЦИНА. ПОВСЯКДЕННЯ

Ростислав Майор,
доктор філософії,
завідувач науково-експозиційного відділу
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК І ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У 1790-X – 1910-X РР.

У статті проаналізовано демографічний розвиток (кількість, статеві-вікову структуру, приріст/скорочення населення та міграцію) Кам'янець-Подільського в 1790-х – 1910-х рр. Висвітлено його етнічну та релігійну структуру, причини збільшення/зменшення тої чи іншої етнічної та релігійної групи.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, українці, євреї, поляки, росіяни.

Демографічний розвиток і етнічно-релігійна структура населення Кам'янець-Подільського з часу переходу Поділля від Речі Посполитої до Російської імперії у 1793 р. зазнали кардинальних змін. Ці зміни були спричинені різними факторами: політичними, адміністративними, військовими, економічними, культурними, природними та ін. Вони повністю змінили ту етнічну та релігійну «картину» міста, яка існувала у XV-XVIII ст., і створили нову.

Наприкінці XVIII ст. населення Кам'янець-Подільського разом з передмістям складало близько 3300-4000 осіб. Дослідники А. Кремер і Й. Ролле зазначали, що кількість жителів становила 3300 осіб¹, Ю. Сіцинський – 3540², а А. Прусевич – близько 4000³. За твердженням відомого

- 1 Kremer A. Kamieniec. Place i ulice, kanały i ścieki / Aleksandr Kremer, Józef Rolle // Materiały do topografii lekarskiej i higieny Podola. Część I. – Warszawa, 1865. – S. 16.
- 2 Сецинский Е. Город Каменець-Подольский. Историческое описание. – Київ: Тип. С.В. Кульженко, 1895. – С. 235.
- 3 Prusiewicz A. Kamieniec Podolski: szkic historyczny / Aleksander Prusiewicz. – Kijów; Warszawa: Leon Idzikowski, 1915. – S. 122.

історика Ю. Сіцінським, більшість кам'янчан жили в Старому місті (2328), далі на Польських (452) і Руських (294) фільварках, Біланівці (221), хуторах (245)⁴. Така кількість мешканців для міста, яке в XIV-XVIII ст. було центром спочатку Подільського князівства, а пізніше Подільського воєводства й Подільської губернії, є надзвичайно мізерною. І це при тому, що в 60–80-х рр. XVI ст. населення Кам'янця разом з передмістям, замком і залогою, становила більше 6000 осіб⁵, 1629 р. – близько 7500⁶, а 1648 р. – біля 11000⁷. Загалом на зламі XVI-XVII ст. Кам'янець серед українських міст по кількості населення поступався лише Львову (на початку 1580-х рр. у ньому мешкало 14 тис. осіб, а у 1620-х рр. – 22-23 тис. жителів), рівнявся з Києвом (на початку 1570-х рр. його чисельність досягала 6 тис. осіб, а у 1620-х рр. – 10-12 тис. осіб) і переважав інші⁸.

Як видно з порівняння, чисельність Кам'янця в кінці XVIII ст. була майже удвічі меншою, ніж два століття до того. Цю демографічну кризу зумовила низка факторів: 1) руйнація Кам'янця турецькими військами в серпні 1672 р.; 2) військові дії між Річчю Посполитою та Османською імперією на теренах Поділля в останній третині XVII ст.; 3) міграція кам'янчан після захоплення міста турками 1672 р.; 4) епідемії чуми, через які іноді помирало 50% містян (як це було в 1738-1739 рр., 1769-1771 рр.); 5) серйозний торгово-економічний занепад міста після 1672 р.; 6) зміна торговельних шляхів, які проходили через Поділля, в останній третині XVII ст. та ін.

Встановити точний етнічний склад Кам'янця наприкінці XVIII ст. (як і у випадку з першою половиною XIX ст.) за браком джерел наразі не можливо. Відомо, що впродовж XV-XVIII ст. більшість у місті становили українці, вірмени та поляки, а представників інших етносів (німці, греки, волохи, молдавани, цигани, татари, євреї, та ін.) було небагато⁹. Лише наприкінці XVIII ст. у етнічній структурі міста відбулися серйозні зміни: Кам'янець перестав бути містом трьох націй. Вірмен витіснили євреї, а поляки, які раніше складали більшість, стали меншістю стосовно українців¹⁰. Однак, який відсоток у структурі міського населення складали

4 Сецинский Е. Указанный труд. – С. 235.

5 Петров М. Б. Демографія Кам'янця-Подільського XV – першої половини XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 267.

6 Там само. – С. 269.

7 Там само. – С. 270.

8 Петров М. Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – С. 205.

9 Там само. – С. 213.

10 Renata Król-Mazur. Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku, Wydaw. Avalon, Kraków. – 2008. – S. 597.

найчисленніші етнічні групи в період переходу міста від Речі Посполитої до Російської імперії поки що невідомо.

У першій третині XIX ст. населення губерньського центру (без урахування передмістя) залишалося майже незмінним. Так, 1806 р. у Кам'янці мешкало 2334 особи¹¹, а 1830 р. – 2504 осіб. На Карвасарах у 1830 р. проживало 403 мешканці, а в Зіньківцях – 491¹². Скільки людей жило на території інших передмість (Руських фільварках, Польський фільварках і ін.) у джерелі («Опис Подільської губернії 1830 р.») не зазначено.

Лише на зламі 30–40-х рр. XIX ст. населення центру Подільської губернії стало більшим, ніж у середині XVII ст. Відповідно до загально-російського перепису міст 1840 р. у ньому проживало 14700 осіб¹³. Порівнюючи з іншими містами Поділля, Кам'янець за кількістю жителів був найбільшим. Населення Могилів-Подільська складало 9,3 тис осіб, Вінниці – 9,2 тис осіб, Балти – 8,9 тис осіб, Бару – 6,8 тис осіб, Проскурова – 5,8 тис осіб¹⁴. Етнічна належність кам'янчан у переписі не зазначена.

Загалом рівень урбанізації в Подільській губернії був дуже низьким. У середині 1840-х рр. частка міського населення тут становила лише 4,8%. У той же час в Таврійській губернії, де рівень урбанізації був найвищим серед усіх українських землях, що входили до складу Російської імперії, містяни становили 21,2% населення. Зумовлювалось це розміщенням в південному регіоні України великих портових міст: Одеси, Миколаєва, Севастополя, Херсона. При наявності кріпацтва, малої кількості великих мануфактурних підприємств, слабкий розвиток промисловості та економіки держави в цілому, про значні темпи урбанізації українських міст у XIX ст. не могло йти й мови¹⁵.

Однією з причин повільного збільшення населення міста в 1840-х рр. була також висока дитяча смертність (особливо дітей до 5 років), спричинена епідемічними хворобами: тифом, вісною, скарлатиною, коклюшем. Якщо рівень народжуваності в Подільській губернії 1846 р.

11 Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / Укладачі, автори вступної статті С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 86.

12 Опис Подільської губернії 1830 р. / уклад., авт. вступ. статті А. Б. Задорожнюк, С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – С. 6.

13 За іншими джерелами, населення міста в 1840 році складало 15352 особи (Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи: составленные в статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. – Санктпетербург: тип. К. Крайя, 1840. – С. 34-35).

14 Мельник Л. Г. Міста України за всеросійським переписом 1840 р. / Мельник Л. Г. // Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 51.

15 Там само. – С. 50.

на 64% переважав смертність, то в містах у цей час помирало більше, ніж народжувалося¹⁶.

У 1849 р. населення Кам'янця становило 14421 осіб, що на 279 осіб менше, ніж у 1840 р. Таке зменшення пояснюється тим, що в статистиці 1849 р. не включені військові та жителі інших міст, які на час проведення перепису постійно проживали в губернському центрі¹⁷. Лише військових у місті нараховувалося 1298 осіб: відставних офіцерських чинів – 36, відставних нижніх чинів – 226, безстрокововідпускних офіцерських чинів – 3, безстрокововідпускних нижніх чинів – 52, військовослужбовців офіцерських чинів – 33, військовослужбовців нижніх чинів – 853, кантоністів¹⁸ – 95¹⁹. Кількість мешканців інших міст, які постійно проживали в Кам'янці, не відома. Та навіть попри це, можна з впевненістю стверджувати, що 1849 р. населення міста складало більше 15,5 тис осіб.

Відповідно до релігійної належності з 14421 жителів губернського центру (внесених до статистики) іудеїв нараховувалося 50,5%, католиків – 27,1%, православних – 20,8%, вірмен – 0,9%, лютеран – 0,7%²⁰. Таким чином євреї всередині XIX ст. уже становили половину цивільного населення міста. Разом з українцями та росіянами вони складали більше 98% містян. У той же час у межах міського населення всієї Правобережної України цей показник у середньому дорівнював трохи більше 91%²¹.

1861 р. у Кам'янці проживало 22772 особи. При цьому чоловіче населення (12416 осіб) переважало над жіночим (10356 осіб). Така ситуація була притаманна здебільшого містам, а не селам²². Кількість законороджених у Кам'янці в цей час становила 1032, а позашлюбних – 112 (співвідношення 9:1). У той же час у Кам'янецькому повіті співвідношення було 36:1. Таким чином, позашлюбні діти частіше народжувалися у містах, ніж у селах²³.

16 Военно-статистическое обозрение Российской империи / Изд. по Высочайшему повелению при 1-м отдии Департамента Генер. Штаба. – Т. 10, ч. 2: Подольская губерния [сост. кап. Тверитинов]. – Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генер. Штаба, 1849. – С. 83-84.

17 Там само. – С. 99 (сводные сведения).

18 Кантоністи – у Російській імперії (1805-1856 рр.) малолітні та неповнолітні сини нижніх військових чинів, які утворили особливий стан осіб, що з дня народження належали до військового відомства та в силу свого походження зобов'язані військовою службою.

19 Военно-статистическое обозрение Российской империи... – С. 101.

20 Там же. – С. 99 (сводные сведения).

21 Гуменюк А. О Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А. О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 81.

22 Ролле І. Гігієніческие очерки Подольской губернии / Иосиф Ролле // Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы. – Каменец-Подольск, 1867. – С. 5.

23 Там само. – С. 16.

На початку 1860-х рр., як і раніше, на Поділлі був доволі високий рівень дитячої смертності. Більшість осіб помирало у віці від 1 до 5 років, далі до 1 року, потім від 50 до 60 років, від 5 до 10 років, від 40 до 50 років. Половину смертності складали діти віком до 5 років. 80% населення не дожили до 50-ти років. До 90 років доживало лише 0,34% осіб (198 з 56603 осіб)²⁴. За даними лікарів Й. Ролле та В. Фаренгольца, середня тривалість життя населення Подільської губернії за 1859-1866 рр. становила 24,8 роки в містах, й 24,9 роки – селах²⁵.

Що торкається народжуваності, то в 1872-1886 рр. у Подільській губернії найбільше дітей народжувалося у сім'ях протестантів (5,7 осіб), а найменше – серед католиків (5,0 осіб), православних (4,8 осіб) та іудеї (4,8 осіб)²⁶. При цьому в містах народжуваність менше залежала від пори року, ніж у селах. Найбільша кількість зачатъ припадала на весну, потім зиму, найменше – на літо та осінь²⁷. Найбільший відсоток позашлюбної народжуваності серед усіх населених пунктів губернії був у Кам'янці (7%)²⁸. Чоловіки у вказаний період одружувалися здебільшого у віці 20-25 років, а жінки – до 20 років²⁹. Вдруге чи втретє чоловіки одружувалися значно частіше, ніж представники жіночої статі³⁰.

Упродовж 20 років – з 1861 р. по 1881 р. – населення Кам'янця-Подільського зросло на 6480 осіб: з 22772 до 29252 жителів³¹. Таким чином, приріст населення становив всього 28,5%. Такий низький темп зростання міського населення у 1860–1870-их рр. був характерний і для інших міст Правобережної України, де рівень урбанізації в перші пореформені десятиліття ще не набрав високих темпів³². Упродовж 1860–1890-х рр. Право-

24 Там само. – С. 18.

25 Малий В. В. Динаміка загальної чисельності населення Поділля і його територіальне розміщення (середина XIX – 1914 р.) / В. В. Малий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / [Редколегія: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, О. П. Григоренко, В. С. Степанков та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т. 4 (6). – С. 197.

26 Гульдман В. К. Движение населения в Подольской губернии (1872-1886). Краткий сравнительно-статистический очерк // Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1889. – С. 8-9.

27 Там же. – С. 13.

28 Там же. – С. 27.

29 Там же. – С. 20.

30 Там же. – С. 53.

31 Єсюнін С. М. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 15. – С. 393.

32 Гуменюк А. О. Динаміка чисельності представників селянських станів у міському населенні Правобережної України (1861-1914 рр.) / Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 14. – С. 219.

бережжя за темпами зростання міського населення поступалось Прибалтиці в 2,3 рази, а столичним російським губерніям – в 2,5 рази. Причин такого явища було декілька. По-перше, малий промисловий і торгівельний потенціал більшості міст Правобережжя у зазначений період. Це не сприяло міграції до них (міст) великої кількості осіб з сіл, містечок і менш економічно розвинутих міст. По-друге, несприятливі природні фактори (епідемії, неврожаї, стихійні лиха) й тимчасовий відтік частини містян у село³³.

У 1888 р. за даними губернського статистичного комітету в Кам'янці проживало 36160 осіб: 18185 чоловіків і 17975 жінок³⁴. З них 48,2% сповідували іудаїзм, 28,9% – католицизм, 22,3% – православ'я, 0,6% – лютеранство³⁵. Через 4 роки (1892 р.) кількість жителів міста збільшилася лише на 502 особи й становила 36662 жителів: 17656 чоловіків і 19006 жінок. Кількісно різниця невелика, але внутрішня диференціація (релігійна та статева) була значно суттєвіша. У 1888 р. більшість містян становили чоловіки (різниця 210 осіб), а 1892 р. – жінки (різниця 1350 осіб). Розподіл за релігійною належністю був такий: 46,2% кам'янчан сповідували православ'я, 37,4% – іудаїзм, 15,9% – католицизм, 0,5% – лютеранство³⁶. Якщо наведені статистичні дані відповідають дійсності, то за 4 роки в губернському центрі в 2 рази зросла кількість православних. Чисельність іудеїв зменшилася в 1,3 рази, а католиків – в 1,8 рази. Кількість протестантів залишилася майже без змін.

Як видно зі статистики, упродовж століття з часу приєднання Поділля до складу Російської імперії (1793-1892 рр.), населення Кам'янця збільшилося удесятеро. Факторів такого зростання було декілька. По-перше, це національна, внутрішня політика російської влади. У 1791 р. імператриця Катерина II прийняла указ про «смугу осілости» (повна назва «Смуга постійної єврейської осілости»). Смуга осілости – це територія Російської імперії, де в 1791-1915 рр. дозволялося постійно проживати єврейському населенню. До неї входили: Подільська, Волинська, Київська, Полтавська, Чернігівська, Херсонська, Катеринославська, Таврійська, Мінська, Віленська, Бессарабська, Астраханська та Кавказька губернії, а також Курляндія. За межами смуги осілости (на землях, які російська влада вва-

33 Гуменюк А. О. Особливості демографічних процесів на Правобережній Україні у 60–70-х роках XIX ст. / А. О. Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т. 2 (4). – С. 139-140.

34 Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1889. – С. 80.

35 Там же. – С. 332.

36 Сецинский Е. Указанный труд. – С. 241.

жала «історичною Росією») євреям, за винятком певних категорій, жити заборонялося³⁷. Оскільки Поділля входило в зону смуги осілості, кількість євреїв тут зростала.

Збільшенню чисельності євреїв на теренах губернії сприяли й інші фактори. Зокрема, 1804 р. російська влада прийняла «Положення про устрій євреїв», відповідно до якого вони отримали право бути зарахованими до купецького та міщанського станів. З 1807 р. їм надали право займатися будь-якими видами ремесел³⁸, а в 1834 р. продовжили дозвіл на проживання в Кам'янці, купівлю в ньому власності. Проте, споруджувати нові будинки і лавки дозволялося тільки у визначених для цього місцевими органами влади частинах міста: Польських і Руських фільварках. Всі інші будинки, що належали євреям, можна було лише ремонтувати, не роблячи до них ніяких нових добудов³⁹. У селах жити євреї права, як і раніше, не мали⁴⁰. 1859 р. були повністю скасовані місцеві обмеження на право мешкання євреїв у Кам'янці⁴¹.

У результаті такої національної політики кількість євреїв у містах і містечках Подільської губернії поступово зростала, а з часом призвела до того, що вони почали становити більшість міських жителів. Якщо наприкінці XVIII ст. їх кількість на Поділлі становила 44,1 тис осіб, то в 1822 р. – 136,6 тис осіб, тобто втричі більше⁴². Що стосується безпосередньо Кам'янця, то 1849 р. євреї становили близько 50% мешканців міста⁴³, 1892 р. – 37,4%⁴⁴, 1897 р. – близько 45%⁴⁵.

37 Любченко В. Б. Смуга осілості / В. Б. Любченко // Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 9: Прил. – С. / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ: Наукова думка, 2012. – С. 678-682.

38 Кузема О. Л. Чисельність та етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2004. – Т. 13. – С. 75.

39 Полное собрание законов Российской империя. Собрание второе. Т. IX (1834 г.). Отделение 1. – Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1835. – С. 734-735.

40 Задорожнюк А. Б. Соціально-етнічна структура міського і містечкового населення Подільської губернії та її вплив на ремісничі і промислове виробництво // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. – Т. 15. – С. 341.

41 Любченко В. Б. Названа праця. – С. 681.

42 Філінюк А. Г. Міграційні процеси як чинник етнонаціональних і конфесійних змін у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. / А. Г. Філінюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. – Вип. 7. – С. 338.

43 Военно-статистическое обозрение Российской империи... – С. 99 (сводные сведения).

44 Сецинский Е. Указанный труд. – С. 241.

45 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Подольская губерния. [Под ред. Н. А. Тройницкаго]. – Санкт-Петербург: Иц СК МВД, 1904. – Т. 32. – С. 3.

Окрім заселення Поділля євреями, відбувався також організований процес переселення сюди, як і на всю Правобережну Україну, росіян⁴⁶. Це були військові, чиновники, священики, поміщики, економи, управителі, купці, розкольникі⁴⁷. Прибувши з центрального чи інших регіонів Росії⁴⁸, вони в основному селилися в містах, а не селах, й поступово витісняли українців у передмістя. Перша хвиля російських переселенців відбулася після приєднання Поділля до складу Російської імперії. І були це, головню, військові, адже імперія мала закріпити свою військову могутність на нових землях, захистити свої нові кордони від ймовірного вторгнення сусідніх держав. У 1802 р. за наказом російського імператора для розквартирування військ в Подільській губернії були визначені міста Кам'янець-Подільський, Вінниця, Тульчин та ін.⁴⁹. У 1817 р. штат Кам'янець-Подільського внутрішнього гарнізонного батальйону складався з 1091 осіб: 2 штаб-офіцерів, 18 обер-офіцерів, 1017 нижніх чинів (фельдфебелів, унтер-офіцерів і стройових рядових), 24 нестройових, 30 денщиків⁵⁰. Наприкінці 1840-х рр. кількість військових у губерньському центрі становила 1298 осіб⁵¹.

Зростанням кількості росіян з інших (не військових) соціальних станів не було таким стрімким. Швидке збільшення російського населення в містах Правобережної України відбулося лише в останні десятиліття XIX ст. У містах Подільської губернії 47% російського населення належали до адміністрації, інтелігенції, військовослужбовців, рантє, а 20% були зайняти роботою по найму⁵².

Таким чином кількість жителів Кам'янця зростала не стільки за рахунок українського населення, а, головню, — євреїв і росіян.

Одним із найвагоміших факторів, який вплинув на демографічний розвиток міста в другій половині XIX — на початку XX ст., було спорудження у 1864-1873 рр. Новопланівського мосту. Завдяки ньому середньовічне місто вийшло за межі невеликого кам'яного острова, оточеного глибоким і широким каньоном. Кам'янець почав швидкими темпами розширювати свою територію, інтенсивно забудовувався Новий план, що сприяло появі додаткової житлової площі та збільшенню кількості містян.

46 Кузема О. Л. Названа праця. — С. 75.

47 Філінюк А. Г. Названа праця. — С. 333; Задорожнюк А. Б. Соціально-етнічна структура міського і містечкового населення... — С. 341.

48 Філінюк А. Г. Названа праця. — С. 333.

49 Кузема О. Л. Названа праця. — С. 75.

50 Єсюнін С. М. До історії 173-го Кам'янецького піхотного полку // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції. — Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2016. — С. 75.

51 Военно-статистическое обозрение Российской империи... — С. 101.

52 Гуменюк А. О Соціальна і національна структура... — С. 83.

Вагомим фактором, який у XIX ст. впливав на збільшення чисельності населення багатьох європейських міст був розвиток промисловості. Однак, це не стосується Кам'янця, де в 1840 р. функціонувало лише 13 фабрик (заводів). На них працювало всього-на-всього 30 робітників⁵³. 1849 р. у місті нараховувалося уже 18 заводів⁵⁴. Та зважаючи на те, що в середньому на одній фабриці працювало 2-3 особи, кількість робітників майже ніяк не впливала на демографічну ситуацію. На початку 1860-х рр. кількість фабрично-заводських підприємств не змінилася, порівнюючи з 1849 р.⁵⁵ Динамічне збільшення заводів на Поділлі відбулося лише починаючи з 1880-х рр.⁵⁶ У 1909 р. в губернії діяло 5405 фабрик, на яких працювало 37970 осіб⁵⁷. Однак, промислове піднесення майже не торкнулося губернського центру. 1909 р. у місті нараховувалося лише 24 фабрики з 196 працівниками⁵⁸. Таким чином, якщо в межах всієї губернії кількість фабрично-заводський підприємств з початку 1860-х рр. до 1909 р. зросла приблизно в 6,5 разів (з 837 до 5405), то в Кам'янці – лише в 1,3 рази (з 18 до 24)⁵⁹. Мала кількість підприємств і осіб, які на них працювали, свідчать про відсутність впливу фактору промисловості на демографічний розвиток міста.

Розглядаючи чинники, які впливали на збільшення чисельності населення Кам'янця, варто зауважити й на тому, що існували фактори, які негативно впливали на демографічну ситуацію. До них, зокрема, належала рекрутська повинність, запроваджена 1794 р. У більшості випадків чоловіки, мобілізовані до війська на 25 років, помирали ще до завершення служби в армії. А якщо й залишалися живими, то поверталися додому хворими й немічними. За неповними підрахунками в 1802-1815 рр. із Правобережної України в армію рекрутували 131287 чоловіків. Такою рекрутчиною імперська влада підривала генетичний потенціал корінного етносу⁶⁰.

53 Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского и Царства Польского, составленные в Статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. – Санкт-Петербург: тип. Карла Крайя, 1842. – С. 28-29.

54 Военно-статистическое обозрение Российской империи... – С. 111.

55 Задорожнюк А. Б. Стан фабрично-заводської промисловості в містах і містечках Поділля у XIX – на початку XX ст. / А. Б. Задорожнюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. 2008. – Вип. 1. – С. 226.

56 Там само. – С. 228.

57 Памятная книжка Подольской губернии на 1911 годъ. Ч. III. Отдель статистическій / Составилъ В. В. Филимоновъ. – Каменецъ-Подольскъ: Типографія Подольскаго губернскаго правленія, 1911. – С. 30.

58 Там же. – С. 143.

59 Задорожнюк А. Б. Стан фабрично-заводської промисловості... – С. 225; Памятная книжка Подольской губернии на 1911 годъ. Ч. III. Отдель статистическій... – С. 30, 143.

60 Філінюк А. Г. Названа праця. – С. 336.

Населення регіону зменшувалося й через організоване російською владою переселення українців за межі Правобережжя: в Бессарабію, Білорусь, Сибір, Санкт-Петербурзьку, Костромську, Новгородську та інші губернії Російської імперії. Цей процес розпочався на зламі XVIII-XIX ст. Переселення корінного населення було не лише примусовим, але й добровільним, а, точніше, вимушеним низкою обставин: погіршенням матеріальних умов життя, посилення кріпацтва та ін. Ці обставини призводили до масових втеч селян в Галичину, Бессарабію, Молдову, південну Україну, Дон, Кубань. Іноді селяни тікали сім'ями чи навіть цілими селами⁶¹.

Перший (він же і єдиний) загальний перепис населення Російської імперії відбувся 1897 р. Відповідно до нього кількість жителів Кам'янця в 1897 р. становила 35934 особи (чоловічої статі – 51,8%, жіночої – 48,2%)⁶². За місцем народження склад населення міста був таким: місцевих – 54,2%, з інших повітів Подільської губернії – 28,3%, з інших губерній – 16,9%, з інших держав – 0,7%⁶³.

Таблиця 1. Чисельність населення мікрорайонів Кам'янця-Подільського і його передмість, 1897 р.⁶⁴

	Назва мікрорайону/ передмістя	Кількість жителів
1	Руські фільварки	2048
2	Новий план	996
3	Передмістя Біланівка	1091
4	Слобода Солдатська	281
5	Хутір за кладовищем	159
6	Польські фільварки	514
7	Селище Вигода (Видрівка)	337
8	Поселення Кармелітське	268
9	Місцевість Карвасари	842
10	Місцевість Зінківці	1611

61 Там само. – С. 336-338.

62 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Подольская губерния. [Под ред. Н. А. Тройницкаго]. – Санкт-Петербург: Иц СК МВД, 1904. – Т. 32. – С. 1.

63 Там же. – С. 2.

64 Там же. – С. 0 (Приложеніе).

Що стосується релігійної належності, то 45,1% кам'янчан сповідували іудаїзм, 42% – православ'я та єдиновірство⁶⁵, 11,7% – католицизм, 0,5% – іслам, 0,4% – протестантизм, 0,2% – старообрядництво (сюди також включені ті, хто ухилився від православ'я) і т. д.⁶⁶ Розподіл населення за рідною мовою 1897 р. був таким: ідиш – 44,8%, українська – 27,1%, російська – 20,6%, польська – 6%, татарська – 0,4%, німецька – 0,3%, білоруська – 0,2%. Носіїв інших мов було значно менше, тому їх доречніше зазначити в кількісному, а не відсотковому відношенні. Французька мова була рідною для 21 особи, вірменська – 11, чеська – 9, турецька – 9, молдавська – 7, башкирська – 6, циганська – 1, осетинська – 1, естонська – 1 і т. д.⁶⁷

Національна належність населення у переписі 1897 р. не вказувалася, а тому назвати точну кількість українців, євреїв, росіян, поляків та представників інших етнічних груп, котрі проживали в губернському центрі, не можливо. Про їх відсоток у загальному складі міського населення можна лише приблизно говорити на основі статистичних даних про віросповідання і рідну мову кам'янчан, які в переписі 1897 р. зазначені. Розрахунки будуть здійснюватися за такою формулою: іудеї за віросповіданням – це євреї за національністю; православні, єдиновіри – українці, росіяни; католики – головню поляки, рідше українці й т. д. За такою ж схемою визначається етнічна належність і на основі рідної мови: ідиш використовували євреї, українську мову – українці, російську – росіяни та українці, польську – поляки й т. д. Таким чином, за приблизними розрахунками 1897 р. у Кам'янці проживало 45% євреїв, 37% українців, 10% росіян, 6% поляки й 2% представників інших народів (білоруси, турки, татари, німці, чехи, естонці та ін.).

Як видно найчисельнішою етнічною групою в місті були євреї. Приблизна ситуація спостерігалася в абсолютній більшості українських міст, що входили до складу Російської імперії. Так, в кінці XIX ст. євреї становили близько 40% всього міського населення Правобережної України. Однак, відмітимо й те, що упродовж 1860–1890-их рр. відбулося падіння питомої ваги єврейського населення в містах Правобережжя: з 47,8% до 40,1%. На території Подільської губернії цей спад був ще більшим – з 62% до 46,4%. Ці зміни відбулися внаслідок міграції євреїв за межі «зони осілості»: у Москву, Санкт-Петербург, Київ, Одесу та інші міста, а також закордон (головню в Північну Америку)⁶⁸. Питома вага

65 Єдиновірство – течія в старообрядництві, прихильники якої визнають православне духовництво, але зберігають старописні ікони і богослужбові стародруки.

66 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – С. 3.

67 Там же. – С. 98-101.

68 Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура... – С. 83.

євреїв зменшувалася і через збільшення в національній структурі міст регіону українців і росіян⁶⁹.

Відповідно до перепису населення 1897 р. кількість населення Кам'янця-Подільського за десятилітніми віковими групами ділилася таким чином: діти молодші 1 року – 850; від 1 до 9 років включно – 6368; 10-19 років – 8295; 20-29 років – 8077; 30-39 років – 4149; 40-49 років – 3222; 50-59 років – 2558; 60-69 років – 1550; 70-79 років – 649; 80-89 років – 160 (більшість жінок, 95); 90-99 років – 31 (більшість жінки); 100-109 років – 2 (чоловіки); старше 110 років – 0; невідомого віку – 23⁷⁰. Як видно з статистики, найбільш численною була третя вікова група (від 10 до 19 років). Вона становила 23% населення. Серед довгожителів жінки переважали над чоловіками.

Що стосується сімейного стану, то неодружених чоловіків і жінок було 56,8%, одружених – 35,9%, вдів (чоловіків і жінок) – 6,8%, розведених – 0,4% (майже всі жінки)⁷¹. У другій половині XIX ст. у Подільській губернії більшість чоловіків одружувалися у віці 20-25 років, а жінки – до 20 років⁷².

Відсоток грамотності в Кам'янці 1897 р. становив 45,9%⁷³.

**Таблиця 2. Кам'янець-Подільський:
дані за видом занять на 1897 р.⁷⁴:**

	Сфера зайнятості	Кількість осіб
1	Адміністрація, суд, поліція	2124
2	Збройні сили	2834
3	Навчальна і виховна діяльність	993
4	Лікувальна і санітарна діяльність	500
5	В'язні	363
6	Виготовлення одягу	3530

69 Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура... – С. 83; Кучер Н. Національна структура міст та містечок Правобережної України (в другій половині XIX – на початку XX ст.) / Надія Кучер // ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. – 2016. – № 3. – С. 194.

70 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г... – С. 10-11.

71 Там же. – С. 32.

72 Гульдман В. К. Движение населения в Подольской губернии (1872-1886)... – С. 20.

73 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г... – С. 1.

74 Там же. – С. 166-167.

7	Перевізники (промисел перевезення)	670
8	Трактири, готелі, мебльовані кімнати і клуби	470
9	Торгівля напоями	190
10	Винокуріння, пиво- і медоваріння	76
11	Тютюн та вироби/товари з нього	38
12	Чистота та гігієна тіла	414
13	Проституція	13

У 1903 р. населення міста становило 40540 осіб. З них 51,1% – іудеї, 32% – православні, 16,5% – католики, 0,3% – лютерани, 0,06% – мусульмани, 0,01% – караїми⁷⁵. У 1910 р. нараховувалося уже 47071 жителів: 34,2% – православних, 0,1% – мусульман, 16,5% – католиків, 48,4% – іудеїв, 0,7% – протестантів і т. д. За етнічною належністю: євреїв – 48,4%, українців і росіян – 36,8%, поляків – 13,9%, німців – 0,7%, турків і татар – 0,1%, караїмів – 0,1%, вірмен, персів, болгар, греків, сербів і румун – 0,1%⁷⁶.

1913 р. на території Старого міста, Нового плану, Польських і Руських фільварках проживало 49250 мешканців. З них 48,3% – чоловіків, 51,7% – жінок. 47,6% кам'янчан сповідували іудаїзм, 35% – православ'я, 16,5% – католицизм⁷⁷.

Як видно зі статистичних даних, за попереднє 50-річчя – з 1862 по 1913 рік – кількість жителів Кам'янця зросла на 222%. Приблизно такий же приріст був і в інших міст Подільської губернії: Балті, Хмільнику, Ольгополі, Брацлаві, Літині, Летичеві, Новій Ушиці, Старій Ушиці, Сальниціях. Найбільші ж темпи росту населення на були в Проскуріві (589%) та Вінниці (481%). І губернський центр від них, як це б не дивно звучало, суттєво відставав. Пояснюється така ситуація тим, що в 1861-1914 рр. найшвидші темпи демографічного зростання були в містах, через які пролягала залізниця і які характеризувалися швидшими темпами економічного розвитку. Саме до них і належали Проскурів і Вінниця⁷⁸. У тих містах Подільської губернії, що мали залізничне сполучення, упродовж 1861-1900 рр. населення зросло в середньому на 156%, а в тих, що роз-

75 Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1903. – С. V.

76 Памятная книжка Подольской губернии на 1911 годъ. Ч. III... – С. 142.

77 Prusiewicz A. Kamieniec Podolski: szkic historyczny... – S. 121-122.

78 Єсюнін С. М. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії... – С. 393.

ташовувалися не на шляху залізниці, – лише на 60%⁷⁹. Повітове місто Вінниця завдяки тому, що з 1870-х рр. опинилося на одній з головних залізничних ліній Російської імперії, стало великим торгово-перевалочним пунктом не тільки Подільської губернії, а й всього Південно-Західного краю⁸⁰. Кам'янець же ще на початку ХХ ст. не мав залізниці й залишався єдиним губернським центром на теренах Європейської Росії, через який не проходили залізничні колії. Вантажно-пасажирський рух залізницею від центру Подільської губернії до Проскурова відкрили лише в 1914 р.⁸¹

Притапанням рисою міст Поділля з найвищими темпами приросту населення, була велика кількість у них немісцевого населення⁸². Так, у 1897 р. у Кам'янці немісцеві жителі становили 46% населення, а в Києві 1874 р. – майже 72%⁸³.

Статистичних даних щодо кількості населення міста в період від 1914 р. (початок Першої світової війни) до 1917 р. (розпад Російської імперії та утворення Української народної республіки) віднайти не вдалося. Тому підведення підсумків демографічного розвитку Кам'янця в російський період буде завершуватися не 1917 р., а 1913 р.

Як видно з аналізу статистики, чисельність і етнічно-релігійний склад населення Кам'янця упродовж більш як сторічного перебування у складі Російської імперії (1793-1917 рр.) зазнали істотних змін. Кількість мешканців міста зросла приблизно в 14 разів: з біля 3500 до майже 50000 осіб. При цьому в перше сорокаріччя чисельність містян залишалася практично незмінною. Лише з 1830-х рр. вона почала збільшуватися. Саме з 1830 р. по 1840 р. темпи зростання кількості кам'янчан були найбільшими за весь російський період. Чисельність жителів губернського центру за це десятиріччя зросла приблизно в 3,5 рази (чи в 6, якщо не брати до уваги населення передмістя в 1830 р.).

Етнічна структура міського населення, як і в період Королівства Польського та Речі Посполитої (XV-XVIII ст.), залишалася багатонаціональною. Однак, її структурні елементи (етнічні групи) та відсоткове відношення між ними в російський період були іншими. Якщо наприкінці XVIII ст. більшість у місті становили українці, поляки, євреї та вірмени, то з середини XIX ст. – євреї, українці, росіяни та поляки. У результаті внутрішньої політики російської влади (запровадження смуги осілости, заборони євреям жити в селах) Кам'янець-Подільський, як і абсолютна

79 Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку ХХ ст. / С. М. Єсюнін. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. – С. 157.

80 Там само. – С. 152.

81 Там само. – С. 157-158.

82 Єсюнін С. М. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії... – С. 394.

83 Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура... – С. 82.

більшість українських міст, упродовж XIX ст. втратив своє українське «обличчя». Домінуючим етносом у ньому стали не українці, які були корінним населенням, а прийшли мешканці – євреї. У кінці XIX ст. вони становили приблизно 45% жителів міста, українці – 37%, росіяни – 10%, а поляки – 6%. Порівнюючи з XV-XVIII ст., найбільшого кількісного падіння з колись домінуючої трійки етнічних груп зазнали вірмени та поляки, а найменше – українці.

Що стосується релігійної належності, то чисельність іудеїв упродовж 1849-1913 рр. становила (зростаючи чи зменшуючись у той чи інший період) від 37,4% до 51,1%. Кількість православних у цей час варіювалася від 21% до 46,2%, а католиків – від 15,9% до 28,9%.

Характерними рисами демографічного розвитку Кам'янця було також переселення в місто чималої кількості росіян і розквартирування військ. Розвиток промисловості на українських теренах у XIX ст. практично ніяк не вплинув на чисельність жителів Кам'янця.